

ČESKÝ ÚDĚL SOUČÁSTÍ PŘÍBĚHU STŘEDNÍ EVROPY

Václav HOUŽVIČKA
Sociologický ústav Akademie věd ČR

Abstract

This essay concerns about the Czech contribution to the history and contemporary understandings to the term "Central Europe". Above all, the Czech-German relations are discussed.

Debata o specifice střední Evropy a probíhala v českém prostředí od šedesátých let. K jejím předním protagonistům patřil M. Kundera, který se k tématu obsáhle vyjádřil na IV. sjezdu čs. spisovatelů, navázal koncem sedmdesátých let (Z kulturního testamentu střední Evropy[1]) a pokračoval v osmdesátých letech esejem Tragedie střední Evropy.[2] Když se Kundera zamýšlel nad údělem českého národa v roce 1968 zformuloval v polemice s V. Havlem mimo jiné také tuto myšlenku, která neztrácí na aktuálnosti: „Český národ je bytostně spjat se svou kulturou, že by její úpadek mohl nepřezít, svoboda slova je proto otázkou jeho života či živoření, bytí či nebytí.“

Problém aktuálnosti této myšlenky spočívá ovšem v zásadním předefinování mezinárodně politického rámce, v němž se nachází český stát, který se mezitím zmenšil. Svobodu slova a názoru již neohrožuje sovětský a domácí totalitarismus, ale trivializace bulvárních médií, berlusconizace veřejného politického prostoru (jako určitý zjednodušující symbol manipulace informací a společenského vědomí), v českém případě k tomu přistupuje proces monopolizace ústředního i regionálního tisku v rukou německých majitelů.[3]

Nečekaně brzy po euforii z pádu komunismu se vrátil do střední Evropy starý duch (mj. také díky návratu sudetské otázky), který pojmenoval již v roce 1992 britský historik E. Hobsbawm. Pojem střední Evropa považuje spíše za politický cíl, než zeměpisné označení, popisující spíše to co být má, než to co je. Zná to každý historik a diplomat jako slova a fakta, za která se ukryje program. Hobsbawm opětovně upozornil na koncept Mitteleuropu formulovaný Friedrichem Naumannem, „sjednocené území od Visly po Vogézy a od Haliče po Bodamské jezero, nadvládu hospodářskou a politickou nad jižní Evropou, na cestě od Berlína do Bagdádu.“

Toto je ovšem zcela jiné a řekněme věcnější pojetí střední Evropy, než intelektuální stesk po „Kakánii“, koneckonců vyplývající z poznání, že v důsledku vývoje po druhé světové válce to s „politickou svobodou a lidskými právy na větší části někdejšího území habsburské monarchie vypadalo hůře, než v roce 1913.“[4] Nedělejme si žádné iluze, říká Hobsbawm. Pojem střední Evropa inklinuje k nebezpečné blízkosti rasismu, možná také imperialismu. „Cožpak to nebyli pokaždé Rakušané, kteří od založení německé říše nabízeli sebe a svou zem mocnému sousedu jako experty pro otázky jihovýchodu, jako zem a lid ovládající umění, kterak zacházet s pijáký slivovice?“ Dovojuje stanovisko-musíme tedy střední Evropu coby politický pojem odmítnout.

Existoval cenný fenomén středoevropské kultury a tím byla kultura emancipovaných židů, vzdělaných a začleněných do měšťanské společnosti v období nadvlády německé vzdělanosti. Tito německy mluvící židé se považovali za Středoevropany, neboť jako takoví se pokoušeli

distancovat od východních židů mluvících pouze jidiš. Zvláště po první světové válce odcházeli na západ, dokud obě skupiny neskončily ve stejných krematoriích.[5]

Původní nositelé této středoevropské kultury byli rozprášeni a povražděni. Od dob Výmarské republiky neudává již německá kultura tón a německý jazyk již není onou lingua franca vzdělanců od Baltu po Albánii. Tato střední Evropa široké vzdělané (na německé prostředí orientované) střední vrstvy již neexistuje.

Hobsbawm, podobně jako M. Šimečka ve své polemice s Kunderovou démonizací ničivého vlivu ruského komunistického impéria na středoevropskou kulturu, upozorňuje, že „by se nemělo smlčovat, že na začátku konce středoevropské tradice nestálo Rusko...Především z šílených činů nacistů vyplynulo, že se národy střední Evropy staly oběťmi a outsidersy dějin. Tragédie střední Evropy se začala odvíjet bez vlivu východního prvku, anebo bez podstatného ruského podílu, nádor, který tu zahubil to, co tu předtím bylo, vyrostl na západoevropských dějinách a živil se z odpadků západoevropských myšlenkových vynálezů. Taková byla skutečná dějinná poslušnost, jen zbytečky staré střední Evropy dodýchaly v ruském náručí.“[6]

Obdobně hodnotí tyto snahy v roce 1988 (*Historische Zeitschrift*) německý historik R. Jaworski: „Zdá se, že zejména nezávislé hlasy z východní Evropy jakoby byly zrovna spoutány komplexem Jalty. Je pro to třeba mít pochopení, vyslovují se tu přece právě ti, které rozdělení Evropy poškodilo.“ Dodává k tomu, že je třeba současně položit otázku, zda byla střední Evropa skutečně rozbita teprve v únoru 1945 na Krymu, a co v této chvíli vlastně ještě z ní zbývalo poté, co byla zdecimována díky nacionálně socialistickému panství.[7]

Rovněž M. Hauner v polemice s M. Kunderou uvádí, že Kunderovo pojetí středoevropské tragédie je neúplné a překroucené. V tom, co označuje za středoevropskou tragédii mu vlastně chybí jakékoli hlubší pochopení Hitlera a nacismu. Vždyť přece sám Hitler, který se v Kunderově dlouhém článku vůbec nevyskytuje, byl produktem středoevropské kultury par excellence, Stalin nikoli. Dále dovozuje, že Rudá armáda postoupila do střední Evropy pouze odvetou a po boji na život a na smrt s německými útočníky, kteří v té době připravovali střední Evropě mnohem horší zotročení. Prudký vzestup panslavismu mezi Čechy po válce je nutné chápat v tomto kontextu a nepovažovat jej za ideologickou úchylku bez jakékoliv historické příčiny.[8]

Hauner připomíná koncepci F. Palackého, který chtěl udržet střední Evropu pod Habsburky nejenom jako hradbu proti ruskému imperialismu, ale také jako hradbu proti stejně nebezpečným ambicím pruského pangermanismu. Hauner konstatuje, že Kundera soustavně chápe střední Evropu jako „kulturu nebo osud“ („toto je smělá, ale samozřejmě ahistorická metafora“) a nikoliv jako historickou a geopolitickou entitu. Touto formulací Hauner přesně pojmenoval koncept, který tak výrazně poznamenal chápání středoevropského fenoménu u části českých intelektuálů inklinujících k emotivně romantizujícímu pojetí dějin, které je třeba navíc „zpracovat“ v duchu konceptu *Vergangenheitsbewältigung*.

Volání po střední Evropě zaznívající v osmdesátých letech z komunistických zemí chápe Hobsbawm nikoliv jako touhu po „zlatých časech“ mnohonárodnostní monarchie, ale jako žádost: „Nemůžeme patřit někam jinam, než do sovětské části Evropy?“ Za další důvod tohoto přání však považují rovněž tendence k romantizujícímu chápání politiky, která je dlouhodobě přítomna v českém politickém milieu, a patří ke zdrojům hlubokých celospolečenských frustrací, které následovaly po velkém, ale krátkodobém vzepětí české společnosti (typicky zlomové okamžiky 1938 a 1968).

Potíž se střední Evropou spočívá v její naprosto vágní teritoriální i věcné definici. Což může být právě ta správná situace pro uplatnění „zvláštního smyslu pro nenahraditelný kulturní pocit.“ Pluralita výkladů plynoucí z vágnosti definice je možná právě to, co fascinovalo imaginaci intelektuálů. Historik M. S. Wessel se domnívá, že velká publicistická působivost

Kunderova eseje tkví právě v samotném pojmu „střední Evropa“.[9] Nabízí souvztažnosti Kunderovy koncepce Evropy s koncepty Arnalda Toynbeeho a Oswalda Spenglera, kteří hovořili nikoliv o „evropské“ nýbrž o „západní“ kultuře, a za skutečně evropskou pokládali pouze západní část Evropy. Obdobné vymezení lze nalézt u T. G. Ashe: „Musíme pochopit, že co bývalo skutečně středoevropské (pro Poláky a Čechy), bylo vždycky západní, racionální, humanistické, demokratické, skeptické a tolerantní. Všechno ostatní bylo východoevropské, ruské, nebo snad německé.“[10]

O konceptu Mitteleuropy publikovaném v roce 1915 F. Naumannem byla již řeč v předchozích kapitolách. Otázkou však zůstává, zda-li hraje nadále jakousi roli v kontextu česko-německých vztahů po roce 1989. P. Katzenstein konstatuje, že návrat střední Evropy je znamením hluboké politické změny po roce 1989. Přes řadu modifikujících prvků nového evropského uspořádání, včetně přesunu aspirací Německa do širšího globálního prostoru, zůstává jedna jistota: zatímco koordináty světové politiky se přesouvají mimo Evropu, střední Evropa zůstává politicky významná, neboť evokuje vzpomínky na velké katastrofy dvacátého století: fašismus, dvě světové války a holocaust. Dále byla střední Evropa jevištěm studené války a nejpravděpodobnějším ohniskem, kde se mohla stát válkou skutečnou, ale také je připravena programově lavírovat.[11] Ostatně, česko-německé, případně polsko-německé vztahy poskytují dobrý příklad tohoto tvrzení.

Určité předpoklady významové kontinuity přetrvávající do současnosti lze nalézt. Především již v samotném faktu, že programovou opozicí k Naumannovi byla vize střední Evropy v pojetí T. G. Masaryka (Nová Evropa), jako pásma malých států sahajícího od Estonska, Lotyšska a Litvy až po Albánii a Řecko. [12] Německo a Rakousko v tomto plánu ke střední Evropě patřit neměly. V daném ohledu je aktuální definice mezinárodně politické situace ČR odlišná, zejména v důsledku členství v Evropské unii a NATO.[13]

Přestaly však platit veškeré Masarykovy úvahy o Německu a jeho roli ve střední Evropě? Toto hodnocení se odvíjí od úvahy, zda-li vůbec a do jaké míry je Německo připraveno, ochotno a schopno návratu k plánu Mitteleuropy.[14] M. S. Wessel upozorňuje, že Masarykův a Naumannův koncept střední Evropy se navzájem vylučují a „svým způsobem ideologicky odpovídají základnímu dualismu mezi východní střední Evropou a západní střední Evropou (Německo, německé Rakousko).“ Doslova k této situaci říká:

„Když přehlédneme tehdejší publicistickou diskusi o střední Evropě (rozuměj 80. léta 20. století), nelze se ubránit dojmu, že tu jde o pokračování koncepčního sporu Naumanna s Masarykem. Kundera kladl svou střední Evropu mezi Německo a Rusko a tím se zařadil do masarykovské tradice. Také Václav Havel vyňal Německo ze svých středoevropských úvah.“[15]

*pozn.: stať je úryvkem textu monografie *Návraty sudetské otázky*. 2005. Praha: Karolinum.*

[1] Kundera tehdy mj. pojmenoval vzdálenost mezi zkušeností a poznáním středo a západoevropanů: „Velké národy jsou hluboce přesvědčeny, že dělají historii. Rus, byť sebeprotisověštlější, je v hloubi nitra hrdý, že patří k velkému národu, který změnil běh světa. To není případ malých národů střední Evropy. My jsme nedělali historii, my jsme ji podstupovali. Nemáme ji rádi, protože ani ona nás nemá ráda. Neztotožňujeme se s jejím smyslem, předpokládaným ani skutečným. Nepřiznáváme jí ani velikost, ani vážnost. První rakouští emigranti, kteří přišli do Francie a Anglie na konci třicátých let, byli ohromeni bezstarostnou lhostejností svých hostitelů. Měli dojem, že předběhli západ svou zkušeností o celou jednu generaci. My, kteří jsme vyvázli z laboratoře Historie, již je střední Evropa,

máme podobný dojem i dnes.“ Kundera, M. „Z kulturního testamentu střední Evropy.“ *Listy* 3/2000, (XXX), 89-90. Reprint článku publikovaného poprvé v *Listech* 6/1978.

[2] Rozsáhlou diskusi zahájil a inspiroval esej Milana Kundery „The Tragedy of Central Europe.“ *The New York Review of Books*, 26.4. 1984. O tématu referovalo *Svědectví*, na jehož stránkách probíhala také úvodní část diskuse, která se po listopadu 1989 přenesla do země, o kterou šlo nejvíce, do Československa. Kundera je neprávem opomíjen v současném českém prostředí, neboť jeho texty na téma Češi a Evropa inspirovaly debatu. Příkladem budiž Kunderovo vystoupení na IV. sjezdu československých spisovatelů v červnu 1967, kde mj. řekl: „Pro velké evropské národy s tzv. klasickou historií je evropský kontext čímsi přirozeným. Ale Čechové střídali v dějinách údobí bdění s údobím spánku, některé podstatné vývojové fáze evropského ducha promeškali a musili si evropský kontext vždy znovu sami zprostředkovávat, osvojovat, vytvářet. Nic nikdy nebylo Čechům samozřejmou daností, ani jejich jazyk. Ani jejich evropanství.“ Kundera, M. „IV. sjezd SČSS“ in *Svědectví* 1966-67, ročník VIII.(číslo 29-32, reprint), 493. Kundera, M. „Český úděl.“ *Svědectví* 89/90 (ročník XXIII), 357-362.

[3] Podrobně viz na konkrétních příkladech stručnou, avšak obsažnou analýzu Čelovský, B. 2001. *Konec českého tisku?* Ostrava: Tilia.

[4] Poněkud aforisticky, avšak věcně správně Hobsbawm připomíná, že zhroucení Rakousko-Uherské říše bylo jediným případem státu, jehož zánik vyvolal v život velkou literaturu (K. Kraus, R. Musil, J. Hašek, R. Musil, M. Krleža aj.) Hobsbawm, E. „Rakousko a Střední Evropa.“ *Lettre Internationale* 5 (jaro 1992), 52-53.

[5] Hobsbawm, E. *Rakousko a Střední Evropa*. cit.d. tamtéž.

[6] Šimečka, M. „Jiná civilizace?“ *Svědectví* 89/90 (jaro 1990), ročník XXIII. 377.

[7] Jaworski odmítá v polemice proti Jaltě odvozovat veškeré neštěstí, které potkalo národy střední Evropy, výlučně z působení velmocí zvnějšku. Jaworski, R. „Aktuální diskuse o střední Evropě v historické perspektivě.“ *Listy* 4/1990 (XX). 29.

[8] Hauner, M. „Dopis redakci“ *The New York Review of Books*. *Svědectví* 89/90. 381.

[9] Dokládá to na poznatku, že M. Kundera tytéž teze publikoval již pět let předtím v *Le Monde*, *Le Nouvelle Observateur* a jinde bez úspěchu. Mluvil o „východní Evropě“ a bez ohlasu. Možná bylo třeba nalézt správné klíčové slovo, možná situace změnila charakteristiku a naléhavost tématu. Viz též další postřehy k problému Wessel, M. S.1997. „Střed je na Západě-střední Evropa v české diskusi osmdesátých let,“ in *Evropa očima Čechů*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky. 73-77.

[10] Ash, T. G. „Does Central Europe Exist?“ *New York Review of Books*. 9. 10. 1986. Eсей začíná větou: Střední Evropa se vrátila. České vydání Ash, T. G. 1992. *Středoevropan volbou*. Praha: ISE. J. Dienstbier připomíná ještě další Ashovu formulaci :“Za svých opakovaných cest jsem si nejdnou pomyslel, že skutečné dělítko leží mezi těmi (na Západě), kdo Evropu mají, a těmi (na Východě), kdo v ní věří. Věta, kterou lidé ve všech těchto zemích chtějí vyjádřit oč jim jde, zní návrat do Evropy.“ Ash, T. G. *Rok zázraků*. 123.

[11] Katzenstein, Peter, J.1997. *Mitteuropa-between Europe and Germany*. Oxford, Providence: Berghahn Books, 4. K tématu viz též Markovits, Andrei, S. a Reich, S.1997. *The German Predicament: Memory and Power in the New Europe*. Ithaca: Cornell University Press. Markovits, A. S.-Reich. S. 1998. *Das deutsche Dilemma (Die Berliner Republik zwischen Macht und Machtverzicht)*. Berlin: Alexander Fest Verlag.

[12] Masaryk, T. G. *Světová revoluce*. 1925. Praha: Orbis a Čin. 299. Též Masaryk, T. G. 1994. *Nová Evropa-stanovisko slovanské*. Brno: Doplněk.

[13] K Masarykovi a jeho pojetí se hlásí v kontextu debaty o střední Evropě rovněž K. Kosík: „Nezbytnost středoevropské federace zdůvodňuje Palacký stejnými argumenty, jako Masaryk odůvodňuje nezbytnost společného státu Čechů a Slováků-obranou proti expanzivnosti

starého i zmodernizovaného prušáctví a carismu. Střední Evropa je dějinný prostor zvláštního, neopakovatelného, nezaměnitelného druhu. Tento prostor se rozkládá mezi dvěma velmocemi, které si čas od času (tj. kdykoli se k tomu naskytne příležitost) činí nárok na jeho „ochranu“ či anexi (dvě různá slova pro jednu věc).“ Kosík, K. „Třetí Mnichov?“ *Listy* 6/1992(XXII). 35.

[14] Odpovědí na tuto otázku se autor zabývá v dalších kapitolách monografie.

[15] Wessel, M. S. „Střed je na Západě,“ in *Evropa očima Čechů*. 81-82. Autor uzavírá svoji souhrnnou studii k debatě o střední Evropě konstatováním, že neexistuje jedna česká diskuse o střední Evropě. Tři základní přístupy k tématu-Kunderův zřetelně protiruský esej, katolická koncepce střední Evropy a znehodnocení slavofilské tradice sledují však jeden společný cíl: tendenci odpoutat se od historické koncepce soustředěné jen na vlastní národní minulost.